

tidsskrift.dk

ILLUSTRATIONERNE I ANATOMEN THOMAS BARTHOLINS PUBLIKATIONER 1641-1661

Fund og Forskning, Bind 20 (1973)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ffo/ffo_1973_20-PDF/ffo_1973_20_100846.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=100846>

pdf genereret den : 22/5-2008

ILLUSTRATIONERNE I
ANATOMEN THOMAS BARTHOLINS
PUBLIKATIONER 1641-1661

AF

E. SNORRASON

Danmarks store anatom i begyndelsen af det 17. århundrede, professor Caspar Bartholin (1585-1629), udgav i 1611 en udmærket lærebog i anatomi „Anatomicæ institutiones“,¹⁾ der opnåede en så stor udbredelse over hele Vesteuropa, at den i årene indtil 1633 udsendtes i ikke mindre end seks udgaver.²⁾

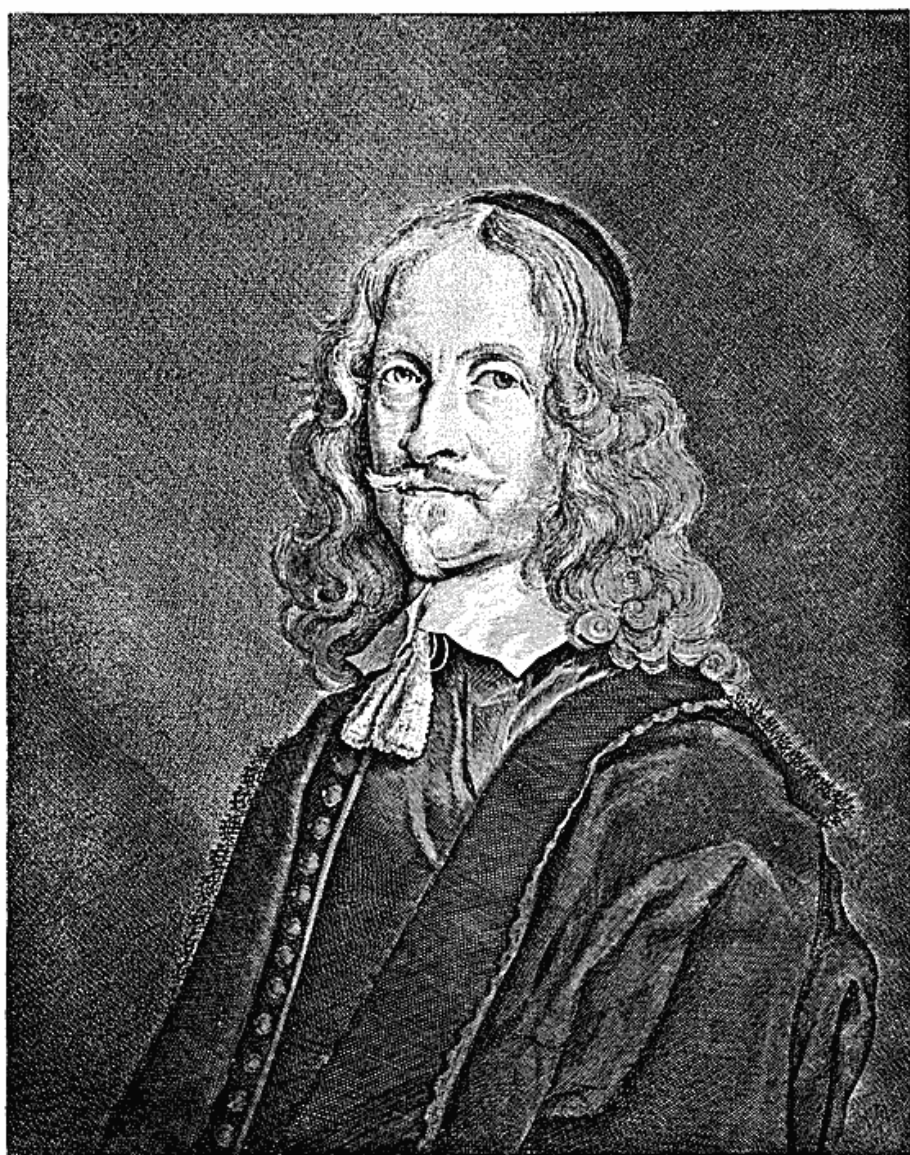
Caspar Bartholins lige så berømte søn THOMAS BARTHOLIN (1616-80) udgav lærebogen i en ny udgave 1641 og forsynede den med illustrationer hentet fra tidens lægebøger; også denne udgave blev stærkt efterspurgt, så allerede i 1642 forbereder Thomas Bartholin en 8. udgave, som han ønsker illustreret på en ny måde, idet han „vil lade de gamle Afbildninger udgaa og besørge nye tegnet paa Stedet medens Dissektionen staar paa, og derefter [faa dem] stukket“. ³⁾ Der skulle imidlertid gå henved 10 år før denne fra Padova udkastede tanke kunne realiseres. Ved udstrakt lån af illustrationer fra andre anatomers værker ⁴⁾ og ved nyredaktion af faderens tekst lykkedes det Thomas Bartholin at gøre bogen til den mest anvendte lærebog i Europa i det 17. århundredes midte; dens klare opstilling og dens praktiske format sikrede den endnu tyve udgaver udover de oprindelige seks.⁵⁾ En sådan succes er kun nået af endnu en anatom og det tilmed atter en dansker, J.-B. Winsløw, der i årene 1732-76 opnåede 32 oplag af sin *Exposition anatomique*.⁶⁾ De illustrationer Thomas Bartholin anvendte, varierede i de forskellige udgaver både i antal og i gengivelse; gentagne gange synes kobberstikkene forbedrede i optrykkene. De fleste blev taget fra Casserio, Vesling, Bauhin, Aselli, Föllli, Wirsung, de Graaf og andre berømte anatomer.⁷⁾ Enkelte er dog tegnet og stukket direkte til anatomien; det drejer sig om „de nye og meget fine Afbildninger af Hovedet“ som gengiver „adskillige

nye Vindinger . . . iagttaget ved en Dissektion under Ledelse af den berømte hollænder dr.med. Franciscus Sylvius“.⁸⁾ I den første omredigerede udgave af faderens bog (1641) er de signerede „J.Voort-Kamp fecit“ og måske tegnede af Sylvius selv.⁹⁾ Voort-Kamp er en iøvrigt ukendt kobberstikker, der muligvis også kan komme på tale som skaberen af titelbladet til *Anatomicae institutiones* (1641).¹⁰⁾ Men som den franske medicinhistoriker Choulant siger, er der meget få originale kobberstik i den følgende lange række af genudgivelser; Bartholin gør sig også først ret sent den ulejlighed at anføre, fra hvem han har lånt sit illustrationsmateriale. Først i de fornyede, såkaldte „Renovata-udgaver“ (efter 1673) angiver Bartholin fra hvilken anatom det enkelte billede er eftertrykt; i de ændrede, såkaldte „Reformata-udgaver“ (efter 1651) er det, bortset fra Sylvius/Voort-Kamp-billederne, uoplyst.

Planen om originale kobberstik skulle Bartholin imidlertid få lejlighed til at realisere; efter at være kommet tilbage til København i 1646, og efter i april 1649 at være begyndt på offentlige dissektioner i universitetets 1644 oprettede anatomiteater „Domus anatomica“, synes Bartholin at være trådt i forbindelse med maleren KAREL VAN MANDER (1610-70) og kobberstikkeren ALBERT HAELOWEGH († 1673). Det vides således, at K.v.Mander 1651 malede et portræt af Bartholin som forlæg for et kobberstik, og disse to fremstående kunstnere kom begge på kongeligt bud og med kongelig økonomisk støtte til at arbejde for „os elskelige, hæderlige og højlærde D: Thomas Bartholino medicinæ doctore og anathomices professore publico her udi Københavns Universitet“.¹¹⁾ Det vanskelige er imidlertid at få nærmere klarhed over, hvor mange illustrationer disse to kunstnere har fremstillet for Bartholin.

Som universitetets kobberstikker har Haelwegh arbejdet med ved anatomiprofessoren Simon Paulli's danske urtebog, *Flora Danica*, 1648. Haelwegh har stukket dels forfatterens portræt efter et maleri af K.v. Mander, dels titelbladet samt fire raderinger, hvis kvindefigurer symboliserer årstiderne.¹²⁾ I begyndelsen af 1650'erne har Haelwegh endvidere selv eller ved elever påtaget sig bogillustrationer og 1651-54 hvad man har kaldt „temmelig elendige anatomi-illustrationer til Thomas Bartholin's bøger“.¹³⁾ Slet så elendige er de imidlertid ikke – men derom senere.

Endvidere kan det formodes at K.v.Mander og Haelwegh har udført titelkobberne til Simon Paulli's tyske oversættelse af Bartholin's anatomi, hvis fortjeneste det er, at den tids kirurger, „bartskeererne“, kunne følge med ved undervisningen i anatomiteatret.¹⁴⁾ Denne illustration af undervisningssalen går igen senere i en omtegnet udførelse til Thomas Bartholin's medicinkasse i bogform, „Cista medica“, sammen med et stik af

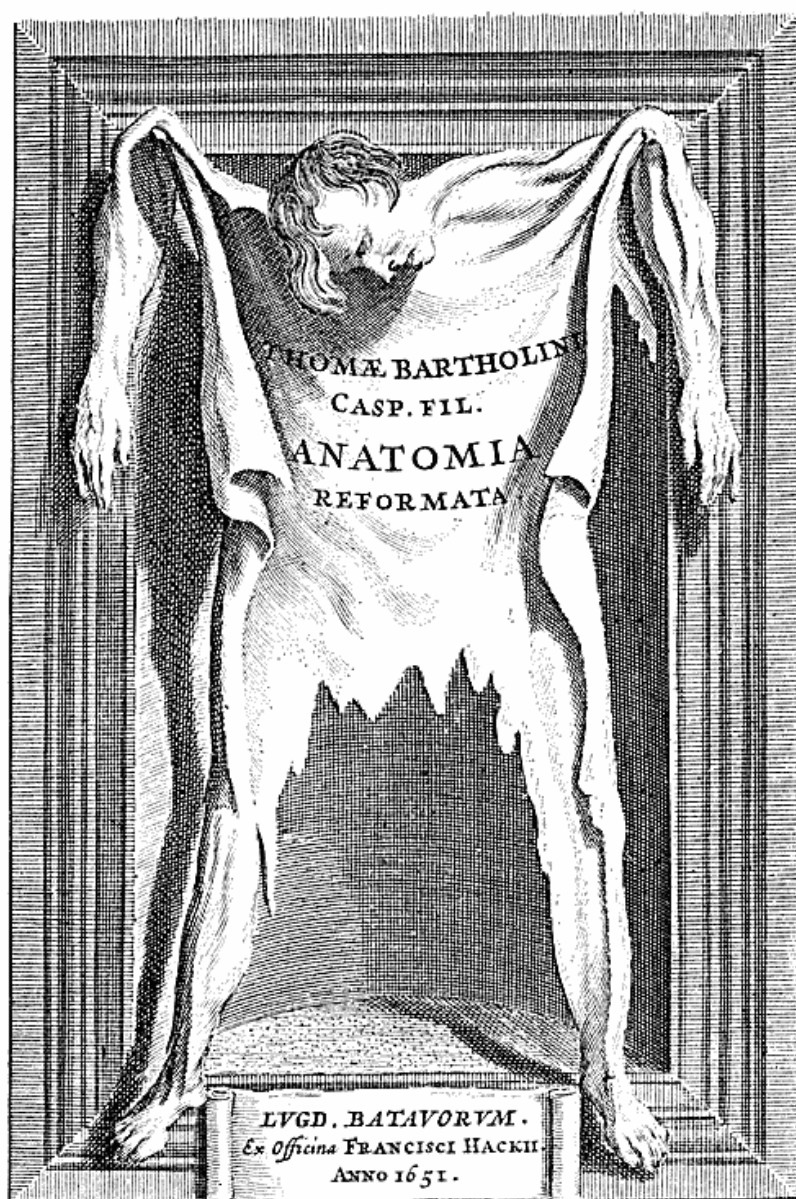
THOMAS BARTHOLIN. Kobberstikket, måske tiltænkt hans aldrig udkomne *Anatome augusta*, er stukket af ALBERT HÆLWEGH ca. 1655-59, vistnok efter maleri af KAREL VAN MANDER. Halv størrelse. – Alle gengivelser i det følgende er fuld størrelse, når andet ikke bemærkes.

Domus anatomica's ydre i 1662.¹⁵⁾ Stikkets udførelse taler for samvirke mellem disse to kunstnere ligesom ved titelkobberne til Bartholin's Anatomia reformata (1651) og hans skildring af 600 anatomiske mærkværdigheder: Historiarum anatomicarum rariorum Centuria I-VI (1651-61).

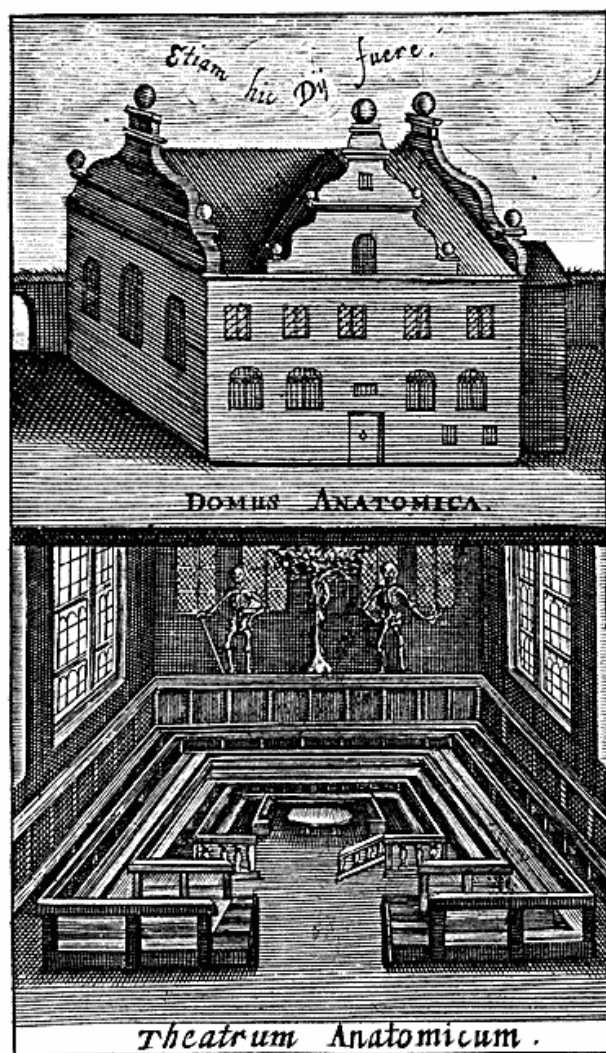
De to kunstneres baggrund.

Men hvad har de to kunstnere skabt af anatomiske illustrationer for Bartholin? Som ovenfor omtalt har Haelwegh som universitetets og kongens kobberstikker i 1650'erne arbejdet med ved videnskabelige værker. Haelwegh's stilling var ikke særlig vellønnet, og han var forpligtet til at aflevere 50 eksemplarer af alle stik han udførte; da han i disse år fik til opgave at stikke en serie anatomiske illustrationer, hvoraf han åbenbart ikke kunne forvente nogen ekstra-indtægter, sikrede han sig yderligere 300 rdl. samt materialer som ekstrabetaling fra kongen via rentemesteren.¹⁶⁾ K.v.Mander var ligesom Haelwegh af hollandsk afstamning; hans far havde 1616 sluttet kontrakt med Christian IV om levering af tapeter med fremstilling af kongens liv til udsmykning af riddersalen på Frederiksborg Slot. Efter faderens død drager enken til København, dels for at inddrive sine tilgodehavender hos kongen, dels for med sine gode hollandske forbindelser at iværksætte en indbringende krydderihandel i hovedstaden.¹⁷⁾

Allerede fra 1630 findes oplysninger om K.v.Mander som maler. På kongelig bekostning sendes han på studierejse til Holland og Italien og har muligvis i Leiden set Rembrandt's maleri af Dr.Nicolaas Tulp's anatomidemonstration fra 1632.¹⁸⁾ Som dygtig portrætmaler af kongelige, adelige, men også borgerlige personer bliver den stræbsomme K. v.Mander hurtigt en velhavende personlighed i det københavnske borgerskab. 1651 køber han den store gård Østergade 15 (nuv.nr.), hvor han som verdensmand og elsker af kunstsager og rariteter skaber både hjem, gæstgivergård og museum i den endnu bevarede bygning.¹⁹⁾ Hans interesse for anatomi omkring denne tid fremgår af en Københavnsbeskrivelse fra 1654: „den Konstrige oc vel bekiente Kongl.Majest. Picter & Sculpter Carl van Mander, som Residerer udi Kiøbenhaffn, hos hvilcken er med megen stor Lyst oc Forundring, icke alleeniste mange liffactig atskillige høyloflige Konger oc Potentater, saavelsom oc andre Høyædele oc Velbaarne berømmelige Mænds Contrafeyer, oc andet som efter Anathomiae Konsten brugeligt er, men end oc andet meere, aff Rariteter oc Antiquiteter som aff hans høye Konstes udspickulerede Skarpsindighed gjort er, dets atskillig mange slags icke jeg her beskriffve

„Den flæede hud“. Titelkobber til Thomas Bartholins „reformerede“ udgave af faderen, Caspar Bartholins *Anatomi*, Leiden 1651. Om motivet „Den flæede hud“ se teksten nedenfor pag. 80.

Det anatomiske Teater (Domus anatomica) i København, hvor Thomas Bartholin foretog nogle af sine undersøgelser. Bygningen lå, hvor nu Universitetets festsal er beliggende. Interiøret viser indretningen af anatomisalen. Kobberstik fra bogen på næste side.

Thomas Bartholins „Cista Medica“ (c: medicinkasse) Kbh. 1662. Kobberstukket titelblad med portræt af Bartholin omgivet af (fra venstre) Henrik Fuiren, Ole Worm, Thomas Fincke, Caspar Bartholin, Simon Paulli og Johannes Rhodius. Signeret: Alb. Haelweck sculp.

kand, hvilcket han frivilligen lader tilsiune for hver Liebhaber, som det begier, oc er det verd at see, hvilcket fremmede Folck, som meget underligt paa andre Stæder seet haffver, dette oc icke nocksom loffve oc berømme kand".²⁰⁾

Ved boopgørelsen efter hans død (1670) fandtes „10 Anetomiske Støcker“ i naturlig størrelse, hvilke senere skal være opbevarede i Kunstkammeret på Københavns Slot; de er desværre nu forsvundet. Endvidere fandtes „et Menniskis Been-Rad eller Schileton“, et „Menniskis Hofvit Pande“ og „It Dødinge hofvit“ samt „Et optørret Naturel Menniskis Haand aff en Egyptiske Dronning“. Fra hans bogsamling anføres en udgave af André du Laurens: *Historia anatomica humani corporis* (Paris 1600) og Simon Paulli's udgave af Giulio Casserio's *Anatomische Tafeln* (Franckfurt a/M 1656) samt andre anatomiske og medicinske bøger.²¹⁾

Samarbejdet mellem Bartholin og kunstnerne.

Men hvornår kan samarbejdet mellem K.v.Mander og Bartholin dokumenteres? De første oplysninger stammer som omtalt fra 1651, hvor K.v.Mander maler et portræt af Bartholin som forlæg for et kobberstik (trykt 1654); samme år publicerer Bartholin, at der til forarbejderne til hans planlagte *Anatome augusta* (3: den højere anatomi) var blevet fremstillet tegninger efter præparater af en i 1651 halshugget mand.²²⁾ Det er muligt, at de ovenfor nævnte „10 Anetomiske Støcker“, som forsvandt fra Københavns Slot, har været malet ved denne og senere dissectioner; de var i „naturlig størrelse“ og skildres i slotsinventarielisten fra 1673 som „Annothomi Schilderier med Blindrammer“. Der skal også have foreligget kobberplader til nogen af illustrationerne, men væk er de – ligesom manuskriptet til *Anatome augusta*, der gik til grunde ved branden på Bartholin's ejendom Hagedstedgaard 1670.²³⁾ Det er de samme illustrationer, Bartholin omtaler igen i 1662: „Icones plerarumque partium tam interiorum quam exteriorum Humani corporis, naturali magnitudine & forma secundum ductum sectionum Thom. Bartholini á Carolo van Mander Apelle Regio vivis primum coloribus, deinde ab Alb. Haelwegh Regio glypte æri incisæ pro Anatome augusta, nec dum ultimam manum adeptæ“. ²⁴⁾ At denne række af „billeder i naturlig størrelse og malet i livagtige farver og derefter stukket i kobber“ endnu 1662 ikke er afsluttet, kunne tydes derhen, at samarbejdet med de to kunstnere i hvert fald har strakt sig over perioden 1651-62. Som en mulig rest af den påbegyndte række illustrationer til den ufuldendte

Kobberstukket titelblad til Bartholins *Historiarum anatomicarum rariorum Centuria I-II* med forfatterens portræt efter maleri af Karel van Mander. Omkring titelteksen er anbragt aks og blomster, der vælder ud fra et dødningehoveds øjenhuler. Stikket angives udført af Haelwegh.

– og brændte – *Anatome augusta* har Haelweghs stik efter et K.v. Mander-portræt af Thomas Bartholin været opfattet. Bartholin's navn er påført stikket med blæk. Men trods ihærdig efterforskning er de anatomiske skilderier væk nu.²⁵⁾ Som Haelwegh-forskeren Jørgen Sthyr udtrykker det: „Disse malerier kendes ikke mere, og vor forventning om, at stikkenes kvalitet skulle svare til forberedelserne og de mange kongelige ordrer, skuffes, naar vi ser illustrationerne i de udgaver af Bartholins *Anatomi* som er udkommet 1654 og senere“. Haelwegh leverede i årene 1651-54 kun „nogle stik til ligprædikener, et par tørt udførte portrætter samt de omtalte temmelige elendige anatomi-illustrationer til Thomas Bartholins bøger“.²⁶⁾

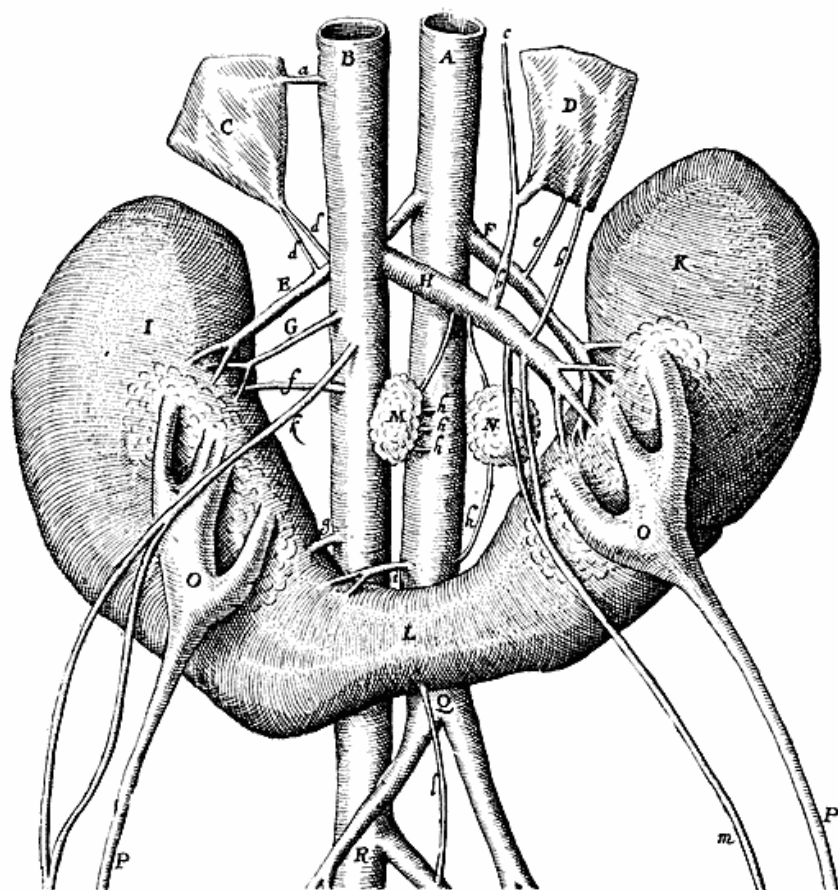
Det er dog et spørgsmål om det står helt så galt til? Vel er illustrationerne i Bartholin's værker i 1650'erne usignerede, men der findes en række både kunstnerisk og pædagogisk veludførte billeder, der med føje kan regnes for skabt af de to kunstnere; det er illustrationerne til Bartholin's lymfekarundersøgelser. Lymfekarrene, årer med en gullig vædske til brug for vævenes ernæring, var et emne der på grund af prioritetsstridigheder bragte opdageren frem for verdens øjne, og som derfor krævede bedst mulig visuel dokumentation; og det skabte de to kunstnere.

Dertil kommer de førnævnte billeder af *Domus anatomica* samt titelkobberne til de nævnte *Historiarum anatomicarum rariorum Centuria* og *Anatomia reformata*. Anvendelsen af den afkrængede menneskehud som introduktion til en lærebog i anatomi gjorde vældigt indtryk på samtiden, omend ideen ikke var original.²⁷⁾ Til gengæld var den langt mere raffineret og kunstnerisk udført end i andre samtidige titelkobber. Den må formentlig skyldes K.v.Mander og Haelwegh.

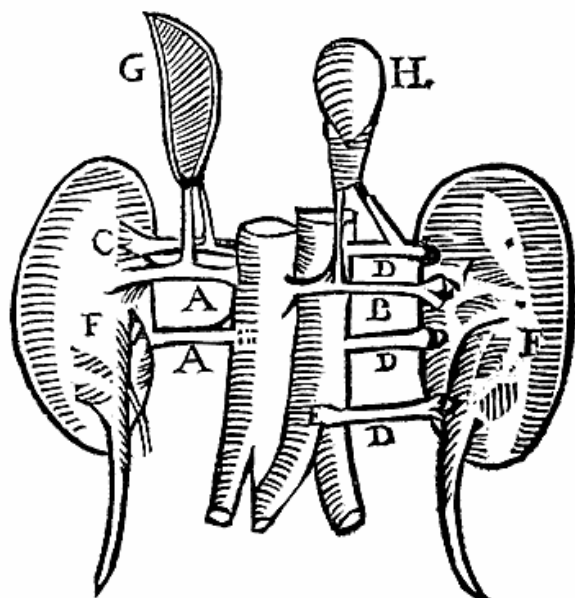
Andre anatomiske illustrationer.

Der findes derudover nogle kobberstik, som trods manglende signatur kan formodes at være udført af K.v.Mander og Haelwegh. Problemet er da tillige, om der har været en eller to kunstnere yderligere – og om Thomas Bartholin måske endda har været den ene af disse. Det kan desværre kun blive gisning – og dog.

Det er tidligere omtalt, at stikkene i anatomihåndbøgerne med enkelte undtagelser (titelkobberet til *Centuria I-VI* og *Reformata*-udgaverne samt fig. 1 (menneskekrop) og fig. 12 (ansigtsmuskler) i henholdsvis *Liber I* og *III* i såvel *Reformata*- som *Renovata*-udgaverne) er kopier af illustrationer i samtidige værker. I *Renovata*-udgaverne oplyser Bartholin, hvilke forlæg der her er benyttet; men sædvanligvis røber han

1643 observerede Bartholin i Padova ved efterforskningen af binyrerne *C* og *D* tillige en hesteskonyre *IKL* 5: to nyrer sammenvoksede til een. Normalt sidder binyrerne som to små trekanter øverst på hver sin nyre, ikke adskilt som her. – Kobberstikket (Cent. II, hist. LXXVII) lidt formindsket.

9. Per spinam nasi musculus extendebatur secundum illius longitudinem, nusquam ante a me visus. Videbatur propago & appendix carnosus musculi frontalis, hoc enim elevato movebatur ille.

10. Musculus labii superioris longus ab osse jugali ortus, appendicem quoque mittebat ad alterum ejusdem labii musculum, cum naso communem.

11. Inter musculos radii duos illos parvulos
Cas-

En side i Bartholins Historiarum anatomicarum rariorum Centuria I, 1654, med gengivelse (i *transit*) af faderen Caspar Bartholins tegning af binyrerne (G og H). Normalt sidder disse to småorganer på toppen af nyrerne F og F, som Eustachi rigtigt havde gengivet det (se fig. ill.).

intet om, fra hvilke anatomiske værker han har hentet illustrationer. Desværre får man heller ikke at vide, hvorvidt der er tale om originalarbejder eller om omstikning af illustrationer fra andre værker i de tilfælde, hvor det vides, at K.v.Mander, Haelwegh og yderligere en eller to kunstnere har medvirket – nemlig arbejderne om lymfekarrene og Centuria I-VI fra 1650'erne. Om illustrationerne i disse værker, der ved deres henholdsvis pågående dokumentation og journalistiske tæft yderligere skulle styrke Bartholin's europæiske berømmelse, anfører Sthyr, at stikkenes „håndværksmæssige udførelse peger afgjort mod Haelweghs værksted“ og at figurbillederne „bærer præg af Karel van Manders stil“²⁸.) Det drejer sig om 23 kobberstikplancher foruden 15 indtrykte figurer. Mens de sidste viser resultaterne af en lidet udviklet kunstnerhånd – og man derfor kan tillade sig at gisne, om Bartholin selv skulle være kunstneren til disse journalistiske vignetter, så er plancherne langt mere kunstneriske og interessevækkende. Plancherne kan indholdsmæssigt deles i to grupper: de, der er kopier af andres originaler, og de, der virkelig er skabt i Domus anatomica ved samarbejde mellem K.v.Mander og Bartholin. Om så K.v.Mander også har udført kopierne efter tidligere forlæg er tænkeligt, om ikke bevisligt, men som ovenfor anført, mener Sthyr, at „de bærer præg af K.v.Manders stil“.

De indtrykte figurer.

Det drejer sig om skitseagtige tegninger tildels i træsnit – illustrationer af en barnehovedlignende stillet svulst i lysken på et syvårigt pigenbarn, en fløjte, som en dreng har slugt og udskilt igen med afføringen, en stor blæresten fra en københavnsk hjulmagerkone og lignende spændende observationer. Billederne er kun med for at forhøje nydelsen af Bartholin's mere eller mindre opsigtsvækkende referater af andres eller egne oplevelser og observationer. Hans ovenfor nævnte 600 anatomihistorier er nærmest at karakterisere som vor tids „Believe it or not“ af sensationsjournalisten Robert L. Ripley (New York 1955).

Kun een af de indskudte figurer har særlig interesse: den viser binyrerne (Cent. I, hist. xxxviii). Bartholin kalder dem capsulae atrabiliariae og opfatter dem som beholdere for den sorte galde. Illustrationerne angives tegnet under dissektionen af en i marts 1651 halshugget mand. Det er sket på kgl. befaling og med henblik på billederne i hans *Anatome augusta*. De går imidlertid igen som plancher i Centuria II (hist. lxxxvii). Her er binyrerne imidlertid tegnet i relation til en misdannelse, en såkaldt „hesteskonyre“, som Bartholin har set ved en dissektion i Padova

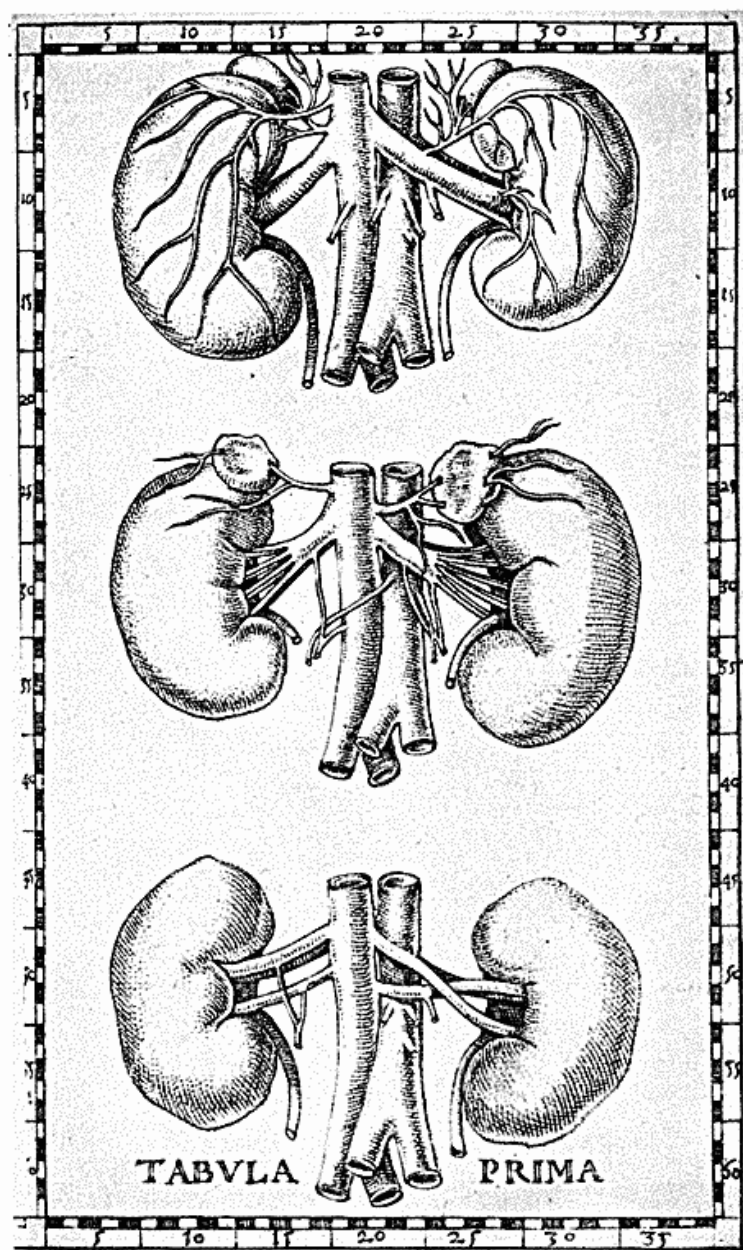
1643. Mens der kun er *store* bogstavsignaturer – uden relation til teksten – på den indskudte illustration, er planchen forsynet med *store* såvel som *små* bogstaver til henvisninger i teksten – et kendetegn som vil blive drøftet nedenfor.

For Bartholin har det været af vigtighed at få disse billeder af binyrerne med; fra Ole Worm ved man, at Thomas Bartholin's far Caspar havde fundet og tegnet dem, men ikke nået at få dem stukket i kobber.²⁹⁾ Det samme var tilmed hændt for den fremragende anatom Bartolomeo Eustachi (1520-74), der allerede 1552 havde påvist dem og en halv snes år senere havde publiceret kobberstik af dem i *Opuscula anatomica* (Venezia 1563/64, 4to); disse forblev imidlertid glemte indtil 1714, da de blev genoptrykte efter plancher i Vatikanets Bibliotek. Eustachi's illustrationer var endnu mere omhyggelige end Vesal's berømte fra 1543, og var de blevet tilstrækkelig kendt de hundrede år før Bartholin, ville Eustachi have stået på højde med Vesal som en af den moderne anatomis grundlæggere.³⁰⁾ Så naturligvis havde sensationsjægeren Thomas Bartholin travlt med at hævde sine og faderens prioriteter.

Kobberstikplancherne.

Problemet om deres kunstneriske ophavsmænd gør dem til de mest spændende. Det drejer sig om 23 plancher; de fem er udførte til Bartholin's lymfekararbejder, og de finder sammen med de øvrige 18 alle plads i Centuria I-VI.

Mens de fem illustrationer til skrifterne om lymfekaropdagelserne og indlæggene i den deraf opståede prioritetsstrid må anses for originale, findes der forlæg til adskillige af de andre; en del af forlæggene er verificerbare, i nogle tilfælde har Bartholin måske fået illustrationerne sendende fra kolleger, og i enkelte tilfælde har kunstneren tegnet efter naturen; det sidste gælder således illustrationerne af instrumentet til afskæring af drøbelen (Cent. II, hist. LXXXVIII) konstrueret af en norsk bonde, af den afskårne fod (Cent. III, hist. LXXXV) og af muslingerne (Cent. VI, hist. XLVI). Endvidere må billederne af desmerkattene (Cent. IV, hist. I og Cent. V, hist. XLIX), som henholdsvis Bartholin og J. H. Paulli havde undersøgt, være tegnet under dissektioner i 1655 og 1661.³¹⁾ Det er karakteristisk ved alle disse illustrationer, at signaturbogstaverne er *små* bogstaver, kun på tre – af alle 22 plancher – findes foruden de *små* også *store* bogstaver – som udtryk for at billederne ikke primært er af Thomas Bartholin og hans illustratør. Det drejer sig om den førnævnte binyreplanche (Cent. II, hist. LXXVII) samt om et billede af en ægudrignings-

Den tegning af binyrerne som Bartolomeo Eustachi bragte i sine Opuscula anatomica (Venezia 1563-64).

De sammenvoksede brødre Giovanni og Lazari Coloredo, som Bartholin har set først i København og senere i Basel, da de var 28 år gamle. (Cent. I, hist. LXVI).

Forlægget er udført 1646 i Verona af Alberto Ronchi (Ronco), om hvem der ellers kun
haves meget sparsomme oplysninger, og i hvis æuvre dette billede ellers ikke omtales.

Den af Bartholin foranstaltede eftertegnings af pestlæge i beskyttelsesdragt.
(Cent. V, hist. LXXI).

Also gehen die Doctores Medici dahin zu Rom, wann sie die ander Pest ergriffene Per-
sonen besuchen, sie zu curiren und fragen sich wider den Gift zu sichern, ein langes Kleid von ge-
wobenem Tuch ihr Angesicht ist verlarvt, fñnden Augen halten sie grosse Crystalline Brillen, wider
Nastereyen langen Schnabel voll wassertrückender Sparrer, in der Hande welche mit Handschuhen
wol versehen ist, eine lange Lütche und darmit dñuten sie mas man thut, und gebraucht soll

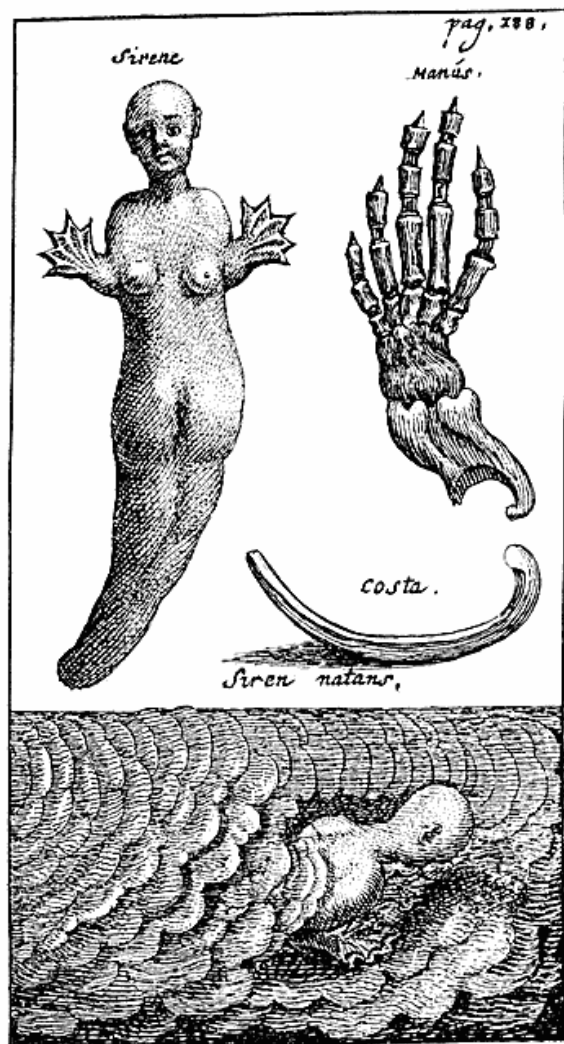
Forlættet for Bartholins billede stukkett af Paulus Fürst i Nürnberg 1656.

ovn lånt fra Ole Worm (Cent. VI, hist. XI) og et billede af monstros udvækst af den kvindelige livmoder (Cent. V, hist. IX).

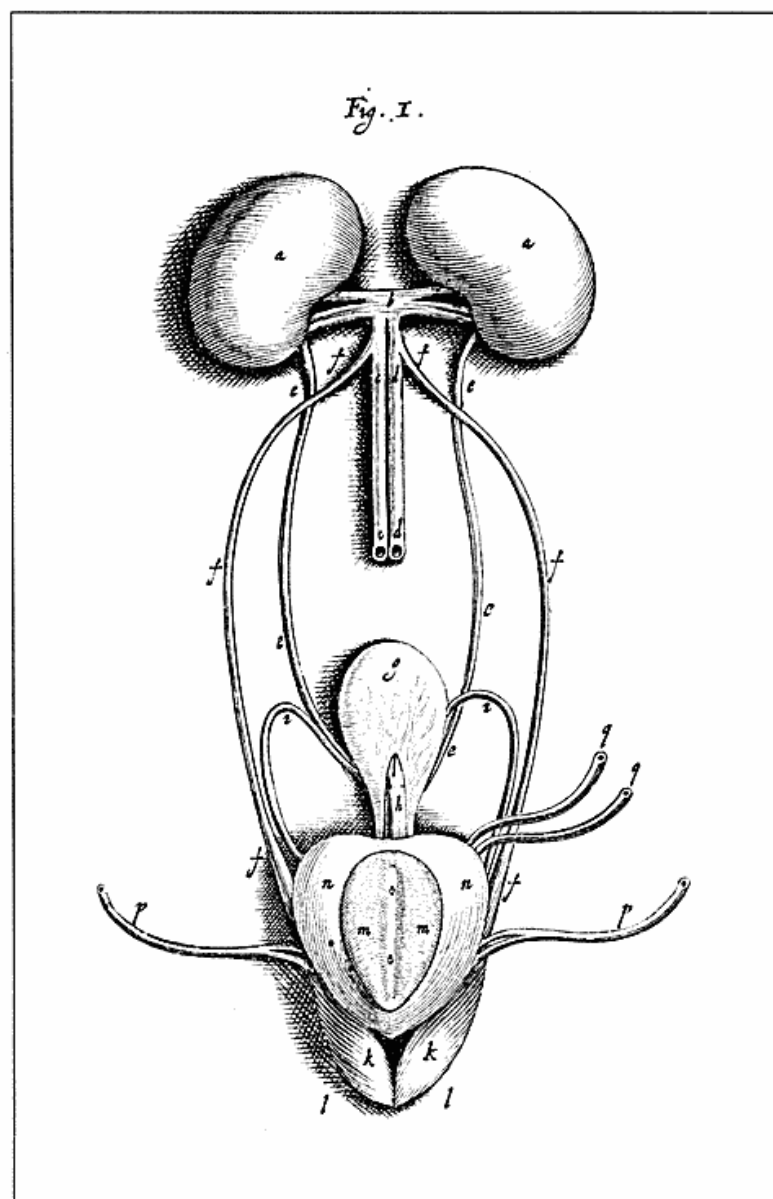
Ellers er plancherne forsynet med små bogstaver, hvilket også går igen i de tre lymfekar-plancher, hvis udførelse er både kunstnerisk og pædagogisk særdeles instruktiv. Billederne af lymfegangen og lymfekarrene finder anvendelse ikke blot i Cent. I, hist. LIII, Cent. I, hist. XCII og Cent. II, hist. XLVIII, men også i Renovata-udgaven af den anatomiske lærebog 1673 (Lib. I, tab. 17, tab. 18, Lib. I ad pag. 330 og Lib. IV, fig. 8). Men nok så vigtig for Bartholin var fremkomsten af disse fem illustrationer i hans opsigtsvækkende bog *De lacteis thoracis*, Hafniæ 5/5 1652 (Om det mælkeagtige som har med brystkurven at gøre),³²⁾ *Vasa lymphatica*, nuper Hafniæ in animantibus inventa, Et hepatis exsequiæ, Hafniæ 1653 (Lymfekarrene der for nylig i København er iagttaget hos mennesket og dyret, og Leverens skrinlæggelse),³³⁾ samt *Dubia anatomica de lacteis thoracis*, Hafniæ 1653 (Anatomiske tvivlsspørgsmål).³⁴⁾ Disse illustrationer må være tegnet af K. v. Mander og stukket af Haelwegh; der foreligger – som omtalt nedenfor – dokumentation for, at Bartholin har arbejdet med de to kunstnere i disse for ham så betydningsfulde år. Den første planche (Cent. I, hist. LIII), der viser figurerne I-III med lymfekar, lymfekirtler og lymfegang, er tegnet ved en dissektion 19/2 1652; det drejer sig om en hængt barnemorder; den anden planche (Cent. II, hist. XLII) belyser lymfekarfundene hos hunde dissekerede i perioden 15/12 1651 indtil foråret 1653. Den sidste planche (Cent. I, hist. XCII) viser brystvorten med dens tilførende mælkegrene hos en halshugget barnemorderske – dissekeret 12/2 1653.

„Believe it or not“.

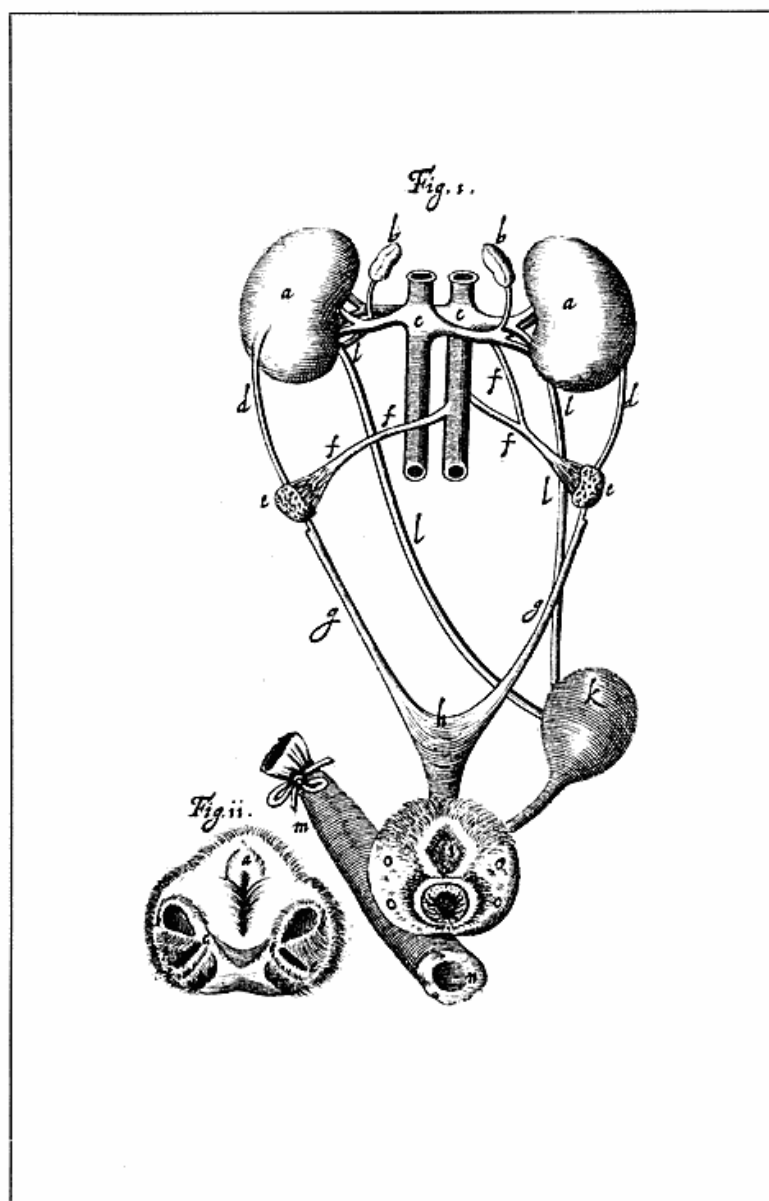
Som nævnt er det endvidere muligt at genfinde forlæggene til nogle af plancherne i Centuria. Det er endnu ikke lykkedes for dem alle; men det drejer sig i de fleste tilfælde om mere eller mindre sensationsprægede oplevelser, som Bartholin på den ene eller anden måde har været vidne til eller fået refereret. Der er billedet af et forstenet barnelig, som Kong Frederik III ad omveje for 1000 dukater har erhvervet og allernådigst ladet Bartholin undersøge (Cent. II, hist. c); der findes angivelig forlæg af lægen Albosius fra Sens i Frankrig, af Ambroise Paré og af Gerardus Blasius.³⁵⁾ Der er planchen med de sammenvoksede brødre Colorado (Cent. I, hist. LXVI), hvor Bartholin's gengivelse er lettere omredigeret efter et forlæg fra Verona.³⁶⁾ Der er sket omplacering af forskellige detaljer i stikket, men Bartholin angiver at have set brødrene først i Kø-

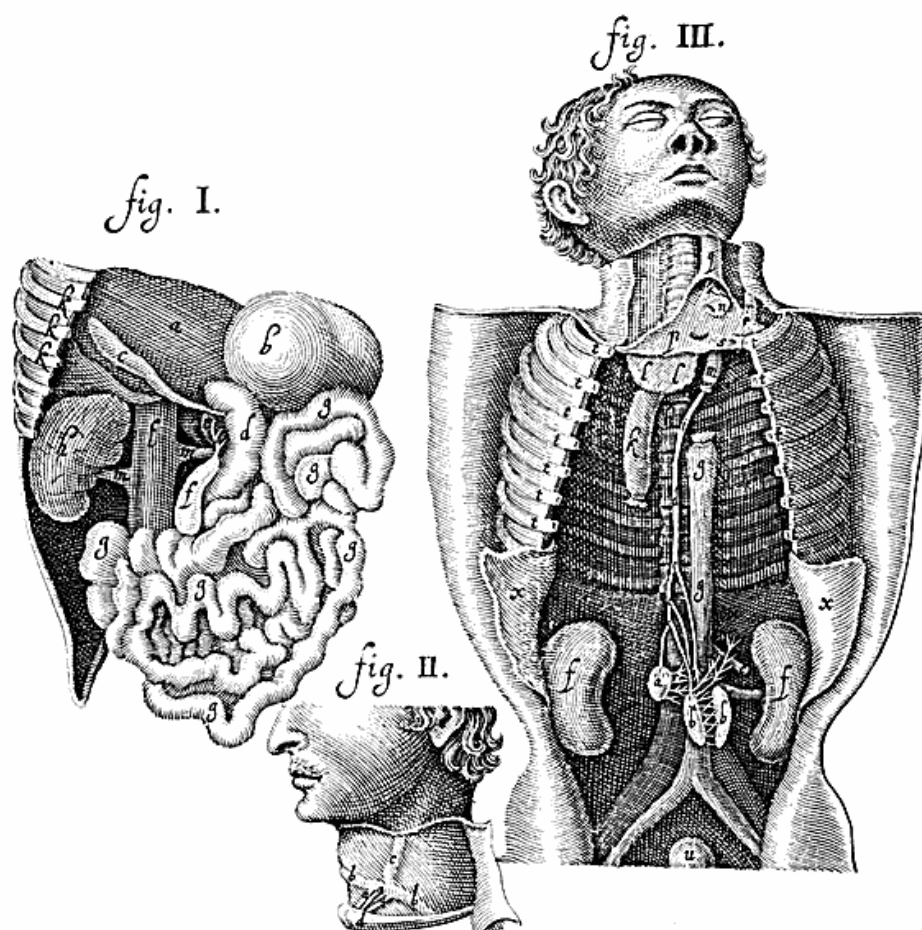
Havfrue, oppe og svømmende, hvortil Bartholin har modtaget forlæg fra vennen Joh. de Laet i Leiden – samt billede af samme Sirenes hånd og ribben, som Bartholin havde modtaget til sit kunstkammer. (Cent. II, hist. xi).

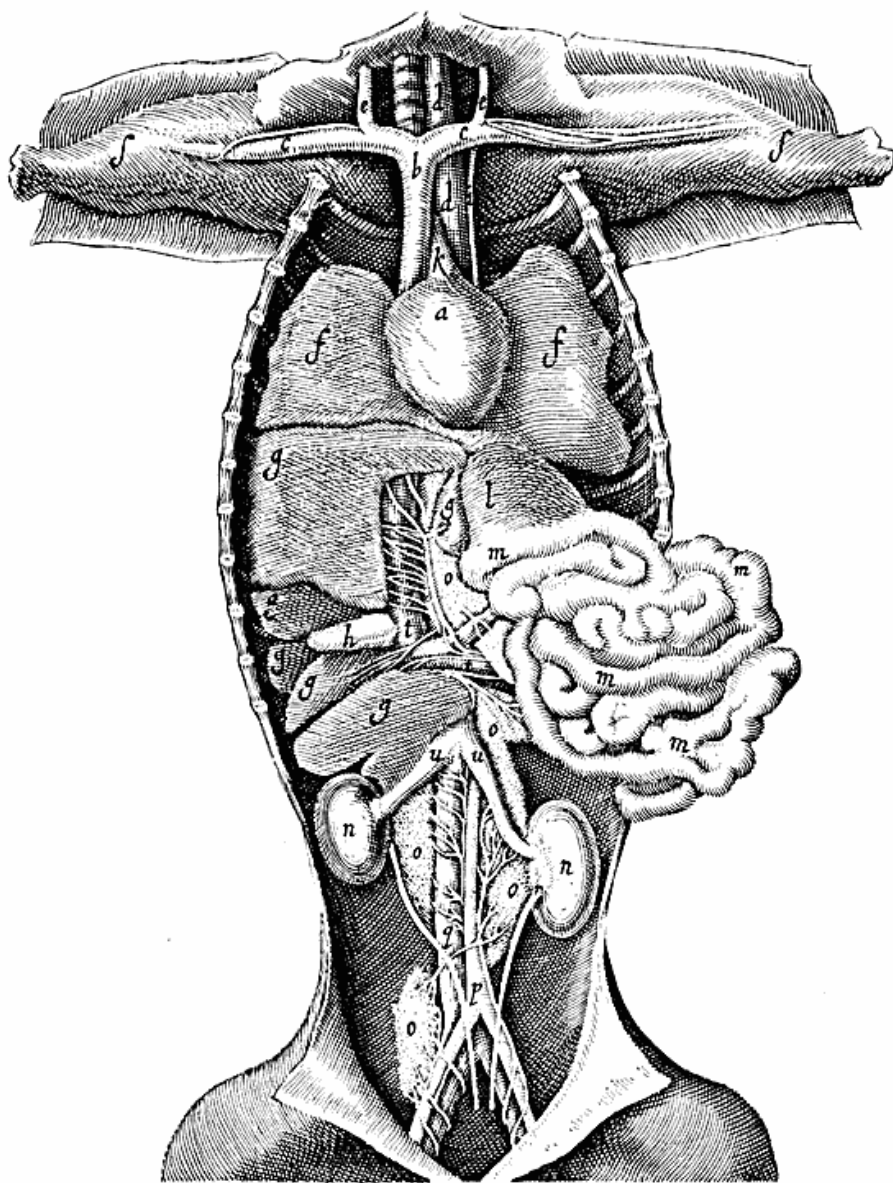
Urinvejssystemet hos et desmerdyr, dissekeret af Bartholin og J. H. Paulli 1655.
Tegningen (Cent. IV, hist. 1) muligvis udført af Paulli (Simon P.s søn).

Urinvejssystemet hos et desmerdyr uddissekeret af Bartholin og J. H. Paulli i København 1661. Tegningen (Cent. V, hist. XLIX) muligvis udført af Paulli.

I sit værk om brystgangene (*De lacteis thoracis* 1652) skriver Bartholin „Selv om der havde været Materiale nok, taget fra Dyr, som vi [ved en kobberstikker] kunne afbilde, har vi foretrukket . . . at bruge et Menneske . . . og stille til skue . . . Receptabulum Kyluskirtler og Brystgangene, som vi på de to menneskelige Kadavere er de første, der både har søgt og fundet.“ I fig. I er „f“ receptaculum: samlingsstedet med de „hinanden forbundne kirtler i deres naturlige leje“. I fig. III er „bb“ kylus(lymfe)-kirtlerne „adskilt fra hinanden, men indbyrdes forbundne ved kylusgrene“. „i“ er brystgangen, der på fig. II har sine indmundingssteder på halsen ved „a“. – Kobberstikket (Cent. I, hist. LIII) lidt formindsket her.

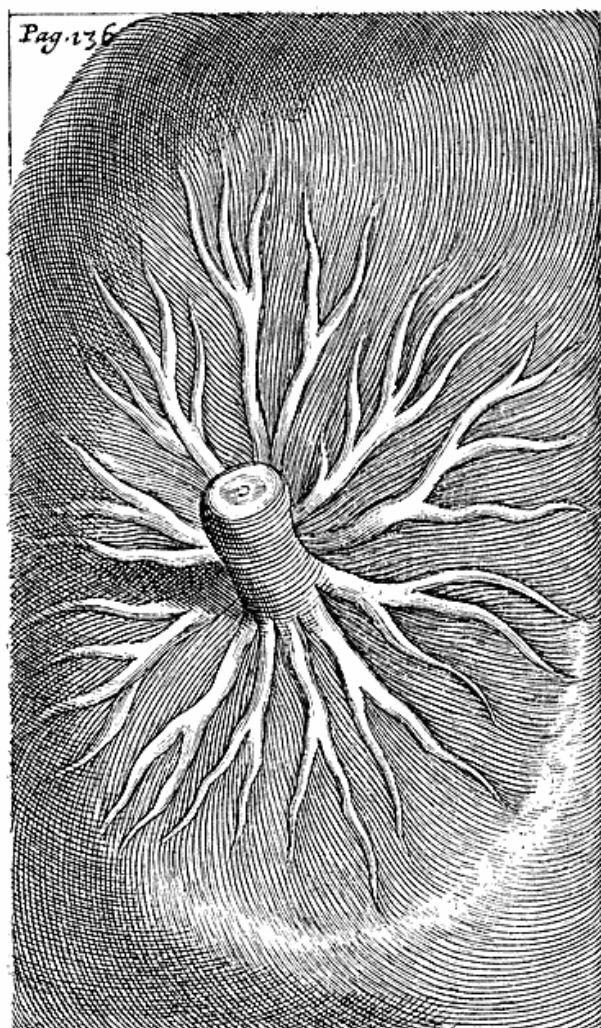
Til værket om *Lymfekarrene* (Vasa lymphatica, 1653) har Bartholin ladet fremstille dette stik af de nyopdagede lymfekar uddissekeret på en hund. Karrene ses som de fint tegnede strenge henover *q* og imellem *ggg* (leveren). *i* er den førnævnte brystgang. (Cent. II, hist. XLII).

benhavn og senere i Basel; de var født 1617 i Genova, og „autoriten“ ɔ: den fuldt udviklede tvilling, døbt Giovanni Baptista, mens „parasiten“, ɔ: den mangelfulde, kom til at hedde Lazari. Autoriten fik lov til at gå til alters, mens parasiten nægtedes kommunion, da han ikke kunne tale. De var 28 år gamle, da Bartholin så dem i Basel (1645). Billedet af en læge klædt i beskyttelsesdragt i pesttiden (Cent.V, hist. LXXI) er ligeledes kopieret med let variation i detaljerne; det har til forlæg Columbina's illustration: Der Doctor Schnabel von Rom (1656), stukket af Paulus Fürst.³⁷⁾

Til andre plancher synes forlæggene at være sendt Bartholin fra venlige kolleger, hvorefter de er blevet stukket igen her i København – evt. efter lettere omtegning. Det gælder plancherne med kvinden, der har horn i issen (Cent.I, hist. LXXVIII), som Bartholin har set i Leiden 1646, hjerteblodproppen (Cent.III, hist. XVII), et billede han får sendende fra en gottorpsk kollega (og hvor de små signaturbogstaver antyder, at Bartholin har haft del i illustrationens tilblivelse), de førnævnte billeder af en afskåret fod og af livmoderfremfald samt det af havmuslinger, hvilke Bartholin alle har modtaget fra doktorerne Joh. Fr. Treubler og Otto Sperling i Norge. Illustrationen af en tobaksklystersprøjte (Cent. VI, hist. LXVII) har han fået af vennen Henrik à Möinichen. Fra Simon Paulli har Bartholin modtaget et præparat af en afstøbning af en bronchiegren (Cent. III, hist. XCII); det mistydes som en opspytet kargren, og efter det yderst primitive billede indtrykt i teksten har man ment, at Bartholin havde prioritet på beskrivelsen af den fibrinøse bronchitis.³⁸⁾

En planche med tre figurer af en havfrue (Cent. II, hist. XI) synes at stamme fra Leiden, omend Bartholin i sit kunstkammer har både et ribben og en hånd fra et sådant væsen. Disse knogler var sendt ham fra vennen Johannes de Laet, som i Leiden har beskrevet et sådant sømenneske – fanget ved Brasiliens kyster af en købmand fra Det vestindiske Kompagni.

I oversigtstabellen pag. 106f er søgt afklaret de forskellige illustrationers større eller mindre originalitet og deres placering. Mulig lykkes det senere at finde alle forlæggene til „Believe it or not“billederne; men det synes som om Bartholin eller/og K.v.Mander har anvendt et slags ophavsmærke: der er kun små signaturbogstaver på de illustrationer, de direkte har samarbejdet på. Det kan kun blive en hypotese, indtil de originale illustrationer eller plader engang findes. Qui vivra, verra!

I sin *Anatomiske tvivlsspørgsmål vedrørende brystgangene* (Dubia anatomica 1653) har Bartholin ladet afbilde brystet af „en ganske ung kvinde, sund og heller ikke så ilde legemlig set, men som havde vist sit grusomme sind ved at dræbe sit barn . . . og straffet med at miste hovedet, og overladt mig til højtidelig dissektion“. Billedet viser de fyldte mælkekanaler omkring brystvorten. (Cent. I, hist. xcii).

1646. tibiam inflat seu buxum, septem octove digitos transversos longum. Accedens commilito, tibie possessor, instrumentum repetit. Ille vero non commotus monitis, in incepto persistit. Hinc commilito astu fistulam apprehensus, forte manu vehementius adacta in gulam per fauces tibiam intrusit, ut extrahenti digito amplius apprehendi non posset. Sanguinis ex faucibus stillicidium sequutum. Postea quum vario conatu nec extrahi posset, nec degluti-ri, tandem tamen in ventriculum delapsa, dextrum latus videbatur obsedisse. Unde doloribus fessus lectum petiit, & sine alimentis tres dies noctesq; insomnes transegit, latere dextro dolente, cui tibia inhærebat. Tertio die circa quartam horam pomeridianam sine medicamentorum stimulo, per infc-

Den buxbomfløjte, som den Køgepebling Niclas Erasmussen i 1646 kom til at sluge og udskilte igen på naturlig vis. Hverken drengen eller fløjten havde taget skade – og Bartholin har set den på Ole Worms kunstkammer. Træsnittet *kan* være tegnet af Bartholin idet billedet af den samme fløjte hos Worm har lidt anden figuration, sml. Schepelern (note 31) pag. 353 (Kat. nr. 204). Bartholin angiver at den var 8 tværfingre lang, Worm 6 tommer.

Karel van Mander, Bartholin selv eller en tredje illustratør?

Det er muligt, at det er Bartholin selv eller en ukendt tegner, der har været ophavsmanden til de i Centuria indskudte illustrationer; det vil formentlig aldrig blive løst. Signaturer mangler – og Bartholin har intetsteds omtalt egne tegnerevner – omend han ellers ikke plejer at sætte sit lys under en skæppe. Adskillige illustrationer af mere sensationspræget karakter er tegnet efter nu kendte forlæg; Sthyr mener dog at stikket af de sammenvoksede brødre „bærer præg af K.v.Manders stil“. „Fløjten som den Kjøge-Pebbling slugte“ (Cent. I, hist. LIX) er en omtegning fra Ole Worm's originalstik som det ses af Kgl. Bibl. Gl. kgl. Saml. 4to, No. 3119.³⁹⁾

Men de anatomiske plancher dels til lymfekararbejderne, dels af desmerkatten, binyrerne, ansigtets muskler og en menneskekrop set forfra kan være forfærdiget af K.v.Mander. Visse historiske fakta taler derfor – udover de allerede nævnte om Bartholin's, K.v.Mander's og Haelwegh's samvirke for Anatome augusta.

Men hvor tidligt K.v.Mander har været tilskuere ved dissektionerne i Domus anatomica eller i Bartholin's hjem er ikke dokumenteret. Af stadens byfoged- og slutterregneskaber kan man ikke se, at de i 1649 for henholdsvis barnemord og drab henrettede: Anne Andersdatter og Anders Andersen ikke er blevet stejlede eller begravede ved bøddelsvendene eller af natmandens folk. Der foreligger ingen regninger eller bilag for disse arbejder, således som det ellers er tilfældet ved henrettelser for stadens regning.⁴⁰⁾

Marts 1650 anatomeres et „lidet myrdet barn“, der dræbt af dets „moder, grummere end Medea“, var henlagt i Frue Kirke; lignende tilfælde gentog sig iøvrigt i november 1652, februar og december 1653.⁴¹⁾

Mens Bartholin intet nævner om lymfe i dissektionerne fra 1649, omtaler han dem ved undersøgelsen af tjeneren Svend Olsen, som februar 1650 kvæles af en lille bid oksetunge, der sætter sig fast i halsen.⁴²⁾

Gennem sin bror Rasmus, der 1651 var i Paris, erfarer Thomas Bartholin om Jean Pecquet's opdagelse af lymfebrystgangen (receptaculum og ductus thoracicus) hos hunde. Efter Bartholin's egne forsøg med hunde og med to obducerede, hængte tyve,⁴³⁾ får han 1652 af kongen skænket ligene af to forbrydere, det ene til offentlig demonstration i anatomiteatret, det andet til privat dissektion. Ud fra kendskabet til, at lymfe (de såkaldte chyluskar, der indeholder den mælkede lymfesaft chylus fra tarmen) kun kunne findes hos hunde efter rigelige måltider, havde man i videnskabens interesse fem timer før hængningen givet begge forbryderne rigeligt at spise og drikke. Det første kadaver var en radmager

barnemorder, det andet en fed og i alle måder sund tyv; det sidste blev anatomeret i Bartholin's „Residents paa Vor Frue Kirkegaard“, hvor han ofte både før og siden foretog dissektioner af dyr og mennesker.⁴⁴⁾

På den radmagre barnemorder påviser Bartholin 19/2 1652 i anatomi-teatret „tre veludviklede Lumbalkirtler i Stedet for Pecquets Receptabulum samt Brystganges Insertion i venstre axillaris set udvendig fra, og som her fandt Sted med tre Grene“. For at enkelthederne skulle træde så meget klarere frem har Bartholin „taget en kobberstikker til hjælp efter de store mænds eksempel“.⁴⁵⁾ Den fede tyv dissekeredes 24/3 1652 i „Residentsen“. Kobberstikkeren må have været K.v.Mander – omend samarbejdet først kan dokumenteres et år senere. Planchen med „receptabulum eller de nyopdagede Kirtlers Bindeled“ (fig. I), „de nyopdagede lumbale chyluskirtler“ med brystgangen (fig. II) og „Indmundingen af Brystgangene udvendig fra“ (fig. III) foreligger 5.maj samme år i *De lacteis thoracis in homine brutisque*. Arbejdet er dediceret til Kong Frederik III og forelagdes 2/6 1652 som disputats med Michael Lyser som respondens. Plancherne anvendes også i *Centuria* (I, hist. LIII) og *Anatomia renovata* 1673, omend figurernes nummerbetegnelser her skifter.⁴⁶⁾

Utrætteligt arbejder Bartholin videre med forsøg både på hunde og mennesker. 12/2 1653 kan det af byfogedregnskaberne endelig dokumenteres, at K.v.Mander har tegnet for Bartholin; den dag henrettes nemlig Anne Mickelsdatter, som havde myrdet sit barn i dølgsmål. „Siden efter henrettelsen blev hun efter kongelig befaling Carl van Mander bevilget at skildre efter“.⁴⁷⁾

Knap en måned senere får Haelwegh 9/3 samme år kgl. bevilling på to-årig forhøjelse af sin løn med 150 rdl. årlig, for at han skal stikke og forfærdige „en andel anathomische figurer af os elskelige Carl van Mander afmalet efter Anledning af D: Thomas Bartholino“.⁴⁸⁾ Rentemestrene fik samme dato ydermere pålæg om at skaffe Haelwegh kobberplader til anatomiske illustrationer.

1/5 1653 udsender Bartholin så sit skrift *Vasa lymphatica*, hvor han omtaler de af ham hos hunde iagttagne vandklare kar, som han giver navnet lymfekarreene. Skriftet er ledsaget af en instruktiv planche af „de nyopdagede Lymfekar uddissekeret paa en Hund“. Også på denne planche er der kun anvendt små bogstaver til signaturforklaring. Illustrationen går igen i *Cent.* II, hist. XLVIII, og som tabula 8 i *Anatomia renovata* (1673), Lib. IV, pag. 627.⁴⁹⁾ Den tredje og sidste planche, der har relation til lymfekarundersøgelserne, er en illustration af chyluskar til brystkirtlen: *lactæ mammarum*. Billedet findes i *Dubia anatomica* de

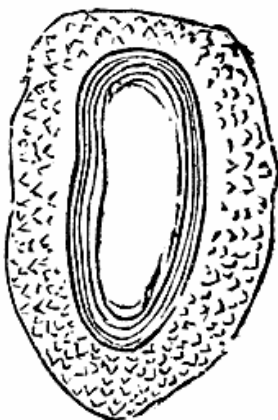
fa flammæ credebatur Spiritus Vini largius à muliere ista sorptus, vel calidior Theriacæ aqua, quam Medicis svadentibus ægra sumplerat.

Polonium Equitem tempore Reginæ Bonæ Sfortiæ sumptis duobus ardentis vini Cyathis flammam evomuisse, exindeq; combustum, ex Parentis sui *Ewerhardi Vorstii* schedis mihi narravit Patre Magno Mator filius *Adolfus Vorstius* floræ Leidenfis genius. Similem casum Senatui Academico Hafniensi propositum meminimus.

HISTORIA LXXI.

Calculus magnus femine.

ELisa Jani, uxor Rotarum artificis extra portam Orientalem diu acerbissimi calculi doloribus exhausta, tandem insignis magnitudinis calculum excrevit, & remittentibus nonnihil doloribus, perpetuo deinceps urinæ fluxu

H 5

in.

Den blæresten, som hjulmagerkonen Elise Jensdotter under de voldsomste smerter slap af med ved dr. Henrik Fuirens hjælp. Den er afbildet „i naturlig størrelse“ 5: som et sammentrykt hønsecæg. Træsnittet kan være tegnet af Bartholin selv.

lacteis thoracis, der som disputats med Henrik à Möinichen som respondens forsvares 29/6 1653. Den kan genfindes i Cent. I, hist. xcii, og i Anatomia renovata 1673 (Lib. I „ad pag. 330“).⁵⁰⁾ Illustrationen er tegnet efter den ovenomtalte 12/2 1653 henrettede Anne Mickelsdatter, der havde født 6 uger tidligere og som røbedes ved stanken af det nedgravede barnelig.

Alle disse for Bartholin's lymfekaropdagelser betydningsfulde kobberstik er, set med en læges øjne, klare og instruktive. De belyser, hvad Bartholin har villet have frem – og dertil har K.v.Mander's akkuratess og dygtighed været en væsentlig støtte.

Har K.v.Mander skabt andre anatomiske illustrationer?

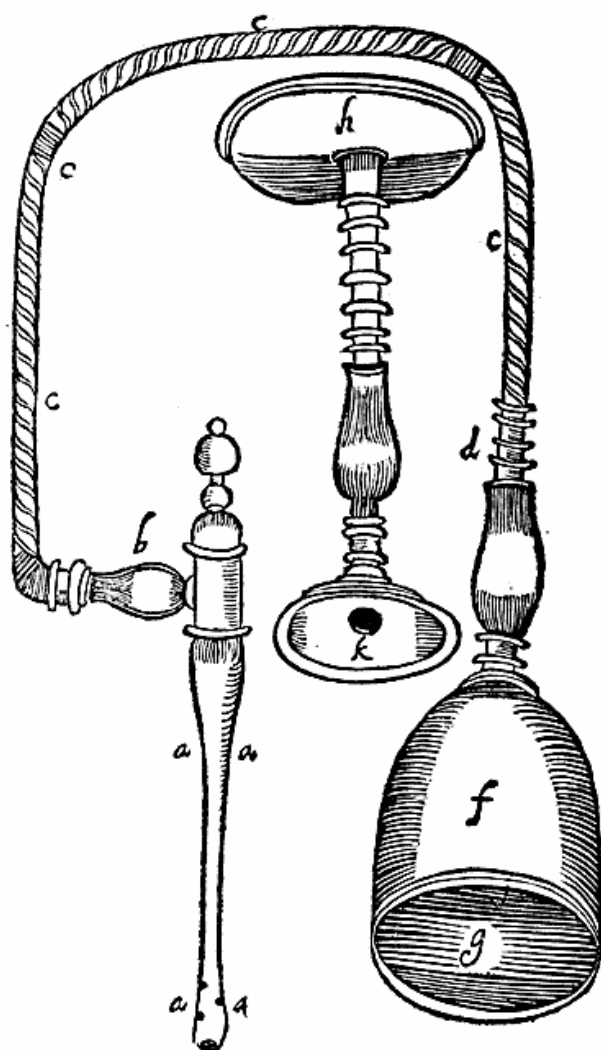
Der foreligger i kobberstiksamlingen i Statens Museum for Kunst otte anatomiske tegninger der tillægges K.v.Mander's hånd.⁵¹⁾ De er unøjagtige og dårligt udførte, og signaturen er senere tilføjet med blyant. De kan efter det her forelagte materiale *ikke* antages for tegnet af K.v.M.

Derimod kan det overvejes, om illustrationerne til Culter anatomicus publiceret 1665 (Hafnia, P. Haubold) af Bartholin's dygtige medhjælper prosektoren Michael Lyser også er skabt af K.v.Mander. Her er illustrationerne signaturbetegnede med samme små bogstaver som i Bartholin's arbejder. Lyser nævner ikke sin illustratør, men med det nære venskab, der forbandt Lyser og Bartholin, er tanken om fælles illustratør ikke usandsynlig.

Konklusion:

En vurdering af illustrationerne til lægen Thomas Bartholin's anatomiske lærebøger, hans lymfekararbejder og hans sensationsprægede læge-journalistpublikationer er søgt gennemført for om muligt at finde frem til illustratøren. Det må antages for sandsynliggjort, at KAREL VAN MANDER har tegnet og ALBERT HÆLWEGH stukket de rent anatomiske illustrationer, hvad angår lymfekaropdagelserne og dissektionerne af desmerkattene.

Dertil kommer måske et par billeder af ansigtsmusklerne og et af en menneskekrop; en yderligere række tegninger *kan* være gjort af de to nævnte kunstnere, dog efter forlæg, mens en række indtrykte tegninger *kan* være tegnet af en anden person, evt. Bartholin selv. Titelkobberne til fem af Thomas Bartholin's værker og et enkelt af Simon Paulli's kan antages også at være udført af Karel van Mander og stukket af Albert Hælwegh.

Træsnit forestillende det af Bartholin 1661 beskrevne apparat til tobaksklystér, hvilket Henrik à Mœinichen havde hjembragt 1660. Det består af det skålformede pibehoved (f), der ved en slange (c) forbindes med pibespidsen (b) og det til endetarmen beregnede indstiksrør (a). Når tobakken er vel antændt i (f) sættes låget (h) på, og gennem skorstenen (k) blæses tobaksrøgen via (f, d, c, b) til tarmen gennem (a). Såvel pibehoved, mundstykke som røret til tarmen er lavede af elfenben.

NOTER

(1) Caspar Bartholin: *Anatomicæ institutiones corporis humani, utriusque sexus historiam et declarationem exhibentes*. Wittenberg (Bechtold Raab) 1611. Denne udgaves titelblad er gengivet i „Fund og Forskning“, I, 1954, pag. 57. – (2) C.C. A.Gosch: Udsigt over Danmarks zoologiske Literatur, III, 1878, pag. 2-4, og H. Ehrencron-Müller: *Forfatterleksikon*, I, 1924, pag. 259. – (3) Breve til og fra Ole Worm, overs. af H.D. Schepeleern, II, 1967, pag. 410. – (4) L. Choulant: *History and Bibliography of Anatomic Illustration*, trans. and ann. by Mortimer Frank, Chicago 1920, pag. 246. – (5) Ehrencron-Müller (note 2) I, pag. 277-78. – (6) E. Snorrason: Dansk lægevidenskabs boglige udtryk i det 16' og 17' århundrede, i: *Bogvennen*, VIII, 1968-70, pag. 260-61. – (7) Choulant (note 4) pag. 246. – (8) Worm (note 3) II, 1967, pag. 193. – (9) Choulant (note 4) pag. 246. – (10) G. Wolf-Heidegger & A.M. Cetto: *Die anatomische Sektion in bildlicher Darstellung*, Basel 1967, pag. 232.

(11) Jørgen Sthyr: *Kobberstikkeren Albert Haelwegh*, 1965, pag. 15; Povl Eller: *Kongelige portrætmalere i Danmark 1630-82*, 1971, pag. 261. – (12) Sthyr (note 11) pag. 30. Eller (note 11) pag. 328. – (13) Sthyr (note 11) pag. 31 og 16. – (14) Snorrason (note 6) pag. 257. – (15) Thomas Bartholin: *Cista medica Hafniensis*, Hafniae (P. Haubold) 1662. – (16) V.A. Secher: *Bidrag til Københavns Rets- og Kulturhistorie i Kristian IV.s og Frederik III.s Tid 1624-63*, i: *Historiske Meddelelser om København*, I, 1907-08, pag. 590. Eller (note 11) pag. 78-79. – (17) Aa. Schæffer: *Hofapotekere og Hofkemikere i Danmark ca. 1540-1660*, i: *Theriaca*, VIII, 1963, pag. 151. Eller (note 11) pag. 107. – (18) Will. S. Heckscher: *Rembrandt's Anatomy of Dr. Nicolaas Tulp*, New York 1958, pag. 76. – (19) C.C. Christensen: *Fra Vingården til Østertorv*, 1950, pag. 78-89. – (20) Jens Lauritson Wolf: *Encomion Regni Daniae*, Hafniae (Jørgen Holst) 1654, pag. 440.

(21) Eller (note 11) pag. 263. Således også Wilh. A. Scribonius: *Bericht von Erforschung, Prob und Erkenntnis der Zauberinnen durch kaltes Wasser*. Hrsg. von Herm. Neuwelt. Helmstädt 1584 – med K.v. Manders ejernavn på titelbladet. Sml. Jordens Folk, 1971, pag. 129. – (22) Thomas Bartholin: *Historiarum anatomicarum rariorum Centuria I et II*, Hafniae (P. Haubold) 1654 (Hist. xxxviii). Mærkeligt nok findes henrettelsen ikke anført i Sechers (note 16) tabel II (pag. 370) over de i København eksekverede straffe 1638-63. – (23) A. Garboe: *Thomas Bartholin*, II, 1950, pag. 113-14. – C.D. O'Malley: *Thomas Bartholin. On the Burning of His Library*, Lawrence 1961, pag. 38 (nr. 83). – (24) Th. Bartholin: *Domus anatomica Hafniensis brevissime descripta*, Hafniae (P. Haubold) 1662, pag. 62. Garboe (note 23) II, pag. 113-14. (25) Eller (note 11) pag. 262. Garboe (note 23) II, pag. 113-14. – (26) Sthyr (note 11) pag. 16 og 31. Gosch (note 2), II, 1, 1873, pag. 81. – (27) R. Herrlinger: *Die geschundene Haut im barocken anatomischen Titelpuffer*. Kongress Berlin 1966, i: *Geschichte der Medizin*, Hildesheim 1968, pag. 474-96. Garboe (note 23) I, pag. 97, 108. (28) Gosch (note 2) III, 1878, pag. 43-46. Sthyr (note 11) pag. 16. – (29) Worm (note 3) II, 1967, pag. 181. Gosch (note 2) II, 1, pag. 59-77. – (30) F.H. Garrison: *Garrison and Morton's Bibliography*. By L.T. Morton. 2.ed. revised. London 1965, pag. 36. –

C.D.O'Malley i: C.C.Gillispie: Dictionary of Scientific Biography. New York, 4, 1971, pag.486.

(31) Garboe (note 23) II, pag. 15. – H.D.Schepelern: Museum Wormianum. 1971, pag.193, 341, 353 (Fig.1 Kat. No.204), 354, J. Genner: Uvula and Uvulectomy. XXI int. Congress Stor. della Medicina. Roma 1970, pag.1244-61. – (32) G.Tryde: Thomas Bartholin. Skrifter om Opdagelsen af Lymfekarsystemet. Klassisk dansk Medicin, III. 1940, pag.28. Garboe (note 23) I, pag.140. – Fig.II og III er ombyttede i De lacteis og i Cent.I, hist.LIII. – (33) Tryde (note 32) pag.87. Garboe (note 23) I, pag.150. – (34) Tryde (note 32) pag.132. Garboe (note 23) I, pag.99. – (35) Der er lidt kludder med placeringen af planchen, idet den i Amsterdamudgaven 1654 er blevet fejlagtig anbragt som hørende til Cent.I, hist.LXII, der handler om mumien efter danskeren Johan Venstermand, fundet ved Holme-Olstrup. Sml.Garboe (note 23) I, pag.104, og E.Ingerslev: Fragmenter af Fødselshjælpens Historie, II, 1907, pag.332 ff., hvor disse forlægs historie er nærmere belyst. – (36) Folke Henschen: Sjukdomarnas historia och geografi, Stockholm 1962, pag.231, hvor forlægget angives stukket i Verona 1646. Henschen har desværre 1971 ikke kunnet erindre, fra hvilket værk originalbilledet stammer. – (37) H.Peters: Der Arzt und die Heilkunst in alten Zeiten, Köln 1969, Abb.63. Billedet findes i Kobberstikkabinettet, München. – (38) Om Treubler, Sperling og Möinichen sml. V.Ingerslev: Danmarks Lager og Lægevæsen, I, 1873, pag.545, 326, 508. Om den fibrinøse bronchitis, sml.: Fr.Lützhøft: Nogle medicinske Prioritetsspørgsmål, særligt vedrørende Skarlagensfeberens Klinik, i: Bibliotek for Læger 1919, III, pag.485-86. Om O. Sperling sml. Fund og Forskning XVII, 1970 pag. 29. (39) Sthyr (note 11) pag.16. Schepelern (note 31) pag.353-54. – (40) Secher (note 16) pag.589. Garboe (note 23) I, 1950, pag.99-100. Tryde (note 32) pag.xvii-xviii.

(41) Om udviklingen af dette problem, sml. E.Snorrasen: J.F.Struensee, 1968, pag.59, samt noterne 72, 73. – (42) Centuria I, hist.xi, pag.21, Tryde (note 32) pag.101. – (43) Garboe (note 23) I, 1950, pag.135. – (44) Centuria I, pag.202, 264. »Residenten« lå mellem de bygninger der nu rummer Universitetets festsal og Universitetsbiblioteket i »Klædeboe quartier no.239«, sml. Grundtaxten 1668 i: O.Nielsen: Kjøbenhavns Diplomatarium, III, 1877, pag.713, og R.Mejborg: Borgerlige Huse særlig Kjøbenhavns Professor-Residentser 1540-1630, 1881, pag.88-89, hvor grunden z 5 omtales. – (45) Tryde (note 32) pag.xix-xxi og 20-21, 27-30. – (46) Fig.I og III i De lacteis er fig.I og II i Cent.I, hist.LIII, pag.90 (Hafniae 1654) og pag.82 (Amsterdam 1654). I Renovata-udgaven er fig.I og III fra De lacteis identisk med tabula 17 i Lib. I, pag.107 (Lugd. Batav.1673), fig.II i De lacteis er fig.III i Centuria på samme planche som figg.I og II. I Renovata optræder fig.II fra De lacteis som tabula 18, pag.107. Tryde (note 32) pag.28. Garboe (note 23) I, pag.140. – (47) Secher (note 16) pag.590. – (48) Sthyr (note 11) pag.15. – (49) Tryde (note 32) pag.87. Garboe (note 23) I, pag.150. – (50) Tryde (note 32) pag.132, 173, Garboe (note 23) p.165-66.

(51) Inger Hjorth Nielsen: Danske Tegninger, Statens Museum for Kunst, 1969, pag.13. – (52) Axel Garboe: Michael Lyser, a 17th Century Anatomist, i: Acta Medica Scandinavica 1952: Suppl.266, pag.63-73.

Om oversigtstabellen på næste sider se s.96.

Motiv	Placering	Tryksted	Trykstedet	Pagin.	Figur/Tabula	Signatur-bogstav.	Forlag	Kommentarer
Recept. glandul.	De lacteis 5/5-1652 Cent. I, hist. lxi - I - lxi Anat. renov.	1652 1654 1654 1673	Hafnia - Amsted. Lugd. Bat.	90 82 107	Fig. 1 - I Lib. I, tab. 17	små		Tryde pg. 28, Garboe I: 140
Extern. insertio	De lacteis Cent. I, hist. lxi - I - lxi Anat. renov.	1652 1654 1654 1673	Hafnia - Amsted. Lugd. Bat.	90 82 107	Fig. III - II Lib. I, tab. 17	-		- - 28 - I: 140
Glandul. lumbaris	De lacteis Cent. I, hist. lxi - I - lxi Anat. renov.	1652 1654 1654 1673	Hafnia - Amsted. Lugd. Bat.	90 82 107	Fig. II - III Lib. I, tab. 18	-		- - 28 - I: 140
Lymphatic. prima	Vasa lymphatica 1/5-1653 Cent. II, hist. xlii - II - xlii Anat. renov.	1653 1654 1673	Hafnia - Amsted. Lugd. Bat.	256 232 627	Lib. IV, fig. 8	-		- - 87 - I: 150
Anat. mammae	Dubia anat. 29/6-1653 Cent. I, hist. xxi - I - xxi Anat. renov.	1653 1654 1654 1673	Hafnia - Amsted. Lugd. Bat.	150 136 330	Lib. I ad pg. 330	-		- - 132 - I: 99
Menstru. fortra	Anat. reform. - - - renov.	1653 1656 1673	Lugd. Bat. Dordrecht Lugd. Bat.	9 11	Lib. I, fig. 1 - I - I - I - I	store små store		Gosch III: 16-17 - III: 20-21 - III: 24-25
Musculi faciei	Anat. reform. - - - renov.	1653 1656 1673	Lugd. Bat. Dordrecht Lugd. Bat.	599	III - 12 III - 12 III - 12	store små store		Slyr pg. 16, Ingenlev II: 332
Homini petrific.	Cent. II, hist. c - I - lxi	1654 1654	Hafnia Amsted.	339 97			Albousius -	
Frater conat.	Cent. I, hist. lxxvi - I - lxxvi	1654 1654	Hafnia Amsted.	117 106			Verona -	- 16, Henschen p. 231
Mulieres cornu.	Cent. I, hist. lxxviii - I - lxxviii	1654 1654	Hafnia Amsted.	129 117			Hollandsk maler	
Rara renun	Cent. II, hist. lxxvii - II - lxxvii - I - xxxviii Anat. reform.	1654 1654 1654 1656	Hafnia Amsted. Amsted. Dordrecht	397 277 59 54	indtrykt - Lib. I, tab. 20 - I - 20 - I - 20	store + små - + + +		Gosch II: 59, 77 Worm/Scheepdier II: 181 Bartol Eustacchi: Opusc. anat.
Sirenis anat.	Cent. II, hist. xi - II - xi	1654 1654	Hafnia Amsted.	188 171	Fig. I-III - I-III			
Instrum. absconde	Cent. II, hist. lxxviii - II - lxxviii	1654 1654	Hafnia Amsted.	331 299		små	Norge	Knud Thorbenen, norsk boudc.
Polyp. cordis	Cent. III, hist. xvi - III - xvi	1657 1657	Hafnia Amsted.	40-41 40-41	I-IV - I-IV	små	Hamburg	dr. Michael Kirstein
Fillosa evulsa	Cent. III, hist. lxxvi - III - lxxvi	1657 1657	Hafnia Amsted.	151 151			Italien	dr. Benedict Sylvaticus
Pes abscess.	Cent. III, hist. lxxv - III - lxxv	1657 1657	Hafnia Amsted.	174 174		små	Norge	dr. J. Treubler
Anatome civette	Cent. IV, hist. i - IV - i	1657 1657	Hafnia Amsted.	208, 210, 212 208, 210, 212	I-III - I-III	små		Garboe II: 15
Pudendae conform.	Cent. V, hist. ix - V - ix	1661 1661	Hafnia Amsted.	17 17		store	Norge	dr. J. Treubler
Laryngis prolaps.	Cent. V, hist. xxix - V - xxix	1661 1661	Hafnia Amsted.	52 52				Worm/Scheepdier II: 460
Civettae anatome	Cent. V, hist. xlix - V - xlix	1661 1661	Hafnia Amsted.	106 106	I-II - I-II	små		Garboe II: 15
Habitus pestilent.	Cent. V, hist. lxxxi - V - lxxxi	1661 1661	Hafnia Amsted.	143 143		store	J. Columbina	Peters, Abb. 63
Furnus prior	Cent. VI, hist. xi - VI - xi	1661 1661	Hafnia Amsted.	215 215	I-II - I-II		O. Worm	Worm/Scheepdier III: 55
Furnus alter	Cent. VI, hist. xi - VI - xi	1661 1661	Hafnia Amsted.	216 216	I-II - I-II	små		
Conchae majores	Cent. VI, hist. xlii - VI - xlii	1661 1661	Hafnia Amsted.	275 275	I-II - I-II	små	Norge	dr. O. Sperling
Clyster tabaco	Cent. VI, hist. lxxvii - VI - lxxvii	1661 1661	Hafnia Amsted.	314 314		små	England	dr. Henrik à Moënichen

Thomas Bartholins apoteose arrangeret af ham selv: titelkobber til hans latinske digtsamling *Carmina et Dissertatio de Medicis Poetis*. 1669. Radering af Haelwegh. Ørnen og laurbærkransen, stjernerne og halvmånen symboliserer det østrigske adelskab, faderen Caspar Bartholin opnåede 1609 under sit ophold i Wien.

Illustrationerne til E. Snorrasons artikel er bekostet af
A. P. MØLLER OG HUSTRU CHASTINE MC-KINNEY MØLLERS FOND
TIL ALMENE FORMAAL